

Monika Sagało

Uniwersytet Jagielloński

Misja władcy Trzeciego Rzymu w *Posłaniu do wielkiego księcia Wasyla III*

Abstract

The mission of the Third Rome's Ruler in *Message to the Grand Duke Vasili III*. This article deals with the topic of the vision of the Third Rome and its ruler's special role, which was described by Philotheus (cir. 1465–1542) in his letter titled *Message to the Grand Duke Vasili III*. In the article the author presents the historical background and alleged reasons contributing to the growth of power of the Grand Duchy of Moscow in the 15th and 16th century. Furthermore, the author shows how the monk of Pskov, in his letter to Vasili III Ivanovich, portrays him as the only successor of the Orthodox values and what qualities according to Philotheus, the most powerful ruler of the Christian World – the ruler of the Third Rome shall possess.

Misja władcy Trzeciego Rzymu w *Posłaniu do wielkiego księcia Wasyla III*. W artykule została podjęta kwestia wizji Trzeciego Rzymu i szczególnie rola jego władcy, którą opisał Filoteusz (ok. 1465–1542) w liście *Posłanie do wielkiego księcia Wasyla III*. Autorka prezentuje w pracy tło historyczne i domniemane powody, przyczyniające się do wzrostu potęgi Księstwa Moskiewskiego w XV i XVI wieku. Ponadto przedstawia, jak pskowski mnich w liście do Wasyla III kreuje go na jedyne go sukcesora prawosławnych wartości i jakie cechy według Filoteusza powinien mieć najpotężniejszy władca chrześcijańskiego świata – władca Trzeciego Rzymu.

Keywords

The Third Rome, Moscow, Philotheus, Wasili III, a ruler
Trzeci Rzym, Moskwa, Filoteusz, Wasyl III, władca

Narodziny wizji Trzeciego Rzymu, w której Moskwa jest miastem pretendującym do roli najważniejszego chrześcijańskiego ośrodka, stojącego na straży wypełniania konserwatywnych zasad, wyrosły na gruncie XV-wiecznych wydarzeń. Niewątpliwie do zbudowania i podtrzymania koncepcji wybraństwa Księstwa Moskiewskiego przyczyniły się warunki polityczno-społeczne, wśród których należy wymienić wyzwolenie ziem ruskich spod panowania Złotej Ordy¹. Najazd mongolski, podczas którego doszło do splądrowania terytorium Rusi (1237–1240) i zniszczenia Kijowa (nie tylko pod względem materialnym, ale również za sprawą rozłamu w społeczeństwie Rusi Kijowskiej poprzez wprowadzenie zmian w dziedzinie administracji i militarystyki), przyczynił się do tego, że na czołowe miasto Rusi zaczęła wybijać się Moskwa. Wybór tego miasta jako wiodącego ośrodka wydaje się interesujący, biorąc pod uwagę fakt, że była to miejscowość pozbawiona głębszych historycznych korzeni, łączących ją z dziedzictwem Rusi Kijowskiej². O źródłach wyboru Moskwy jako Trzeciego Rzymu wspomina James H. Billington:

Fenomen narodzin potęgi trzeciego Rzymu, podobnie jak w przypadku tego pierwszego, od dawna nurtuje historyków. Nie zachowały się niemal żadne źródła historyczne opisujące owe przełomowe 140 lat między upadkiem Kijowa a odparciem – pod przywództwem Moskwy – inwazji Tatarów w bitwie na Kulikowym Polu w 1380 roku. Być może stąd właśnie bierze się owa nieokreślona aura fascynacji towarzysząca rozważaniom i roztrząsaniom okoliczności błyskawicznej ekspansji Moskwy; do najczęściej przytaczanych czynników należy jej dogodne, centralne położenie geograficzne, zdolności władających nią wielkich książąt, jej uprzywilejowana pozycja poborcy mongolskiego trybutu oraz rozłam w obozie rywali³.

Te powody, które niewątpliwie przyczyniły się do wzmocnienia pozycji Moskwy, wydają się jednak niewystarczające, aby zrozumieć dynamiczny wzrost znaczenia tego ośrodka, dopóki nie dołączymy do wymienionych czynników aspektu religijnego. Zmiany dokonujące się w Kościele prawosławnym, wznoszenie nowych budowli sakralnych oraz podkreślanie

1 Zob. D. Romanowski, *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013, s. 15.

2 Zob. J. H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przeł. J. Hunia, Kraków 2008, s. 44.

3 J. H. Billington, *Ikona i topór...*, dz. cyt., s. 44–45.

ścisłych związków ruskich władców z wyznawaną przez nich religią odegrały znaczną rolę w formułowaniu późniejszej wizji Trzeciego Rzymu⁴. Sprzyjające czynniki natury politycznej wraz z religijnymi przesłankami zaowocowały nobilitacją Moskwy oraz ewolucją idei, w której sporą rolę miał do odegrania ruski władca.

Sygnaly sprzyjające zbudowaniu wizji o niezależnej i naznaczonej przez specjalne posłannictwo Rusi pojawiły się w 1439 roku, gdy kijowski metropolita Izydor za uczestnictwo w soborze we Florencji i próby doprowadzenia do porozumienia z Kościołem rzymskokatolickim musiał uciekać przed więzieniem⁵. W 1448 roku synod biskupów Rusi Moskiewskiej oficjalnie odrzucił postanowienia unii i wybrał swojego niezależnego metropolitę, zrywając w ten sposób ze zwierzchnictwem Konstantynopola, a władca Rusi Iwan III w 1492 roku zyskał miano „nowego Konstantyna”⁶.

Ponadto należy dostrzec zainteresowanie ruskich władców spuścizną kulturową i polityczną Bizancjum. Zawierania na scenie politycznej, a zwłaszcza upadek Konstantynopola, były sprzyjającą okazją, aby sięgnąć po osierocone dziedzictwo i przejąć funkcję sukcesora prawosławnych tradycji. Dramatyczne zdobycie miasta zostało opisane w książce Roberta Mantrana:

We wtorek 29 maja 1453 roku w wyniku zwycięskiego oblężenia Konstantynopola przez oddziały sułtana Mehmeda II, nazwanego później Zdobywcą (Fatih), osmański władca wkroczył do greckiej stolicy przez Bramę Armatnią (Topkapi) i przemierzając miasto, w którym Bizantyjczycy oplakiwali swoje nieszczęście, dotarł do bazyliki Hagia Sophia – jego prawdziwej dumy. Kiedy znalazł się już we wnętrzu tej otoczonej czcią budowli, odmówił modlitwę dziękczynną, a następnie rozkazał zamienić świątynię na meczet⁷.

Klęska Konstantynopola w 1453 roku jest zwycięstwem islamu nad światem prawosławnym, które było porównywane z późniejszym

4 Zob. J. H. Billington, *Ikona i topór...*, dz. cyt., s. 45.

5 Sobór odbywał się w latach 1438–1439 i zgromadził licznych przedstawicieli Kościoła zachodniego i wschodniego. Zob. B. Kumor, *Historia Kościoła IV. Jesień kościelnego średniowiecza*, Lublin 2001, s. 160–161. Zwolennik unii, metropolita Izydor, został z polecenia Cerkwi wygnany z Rusi. Por. J. H. Billington, *Ikona i topór...*, dz. cyt., s. 53.

6 Zob. B. Kumor, *Historia Kościoła IV...*, dz. cyt., s. 154–156.

7 R. Mantran, *Stambuł w czasach Sulejmana Wspaniałego*, przeł. M. Żurowska, Warszawa 2014, s. 5.

wydarzeniem na Rusi – ostatecznym pokonaniem tatarskiego najeźdźcy (w 1480 roku). Na ziemi ruskiej dokonuje się w ten sposób sytuacja odwrotna niż w Bizancjum: ruski władca pokonuje islamskiego wroga, a prawosławie ponownie triumfuje⁸. Upadek Konstantynopola był pojmowany jako kara Boża za odwrócenie się od wyznawanych wartości i miał być potwierdzeniem, że nowy władca Rusi – jako symbol kontynuacji ortodoksyjnych tradycji – powinien stać na straży tradycyjnych wartości. Kallistos Ware wyjaśnia:

Po upadku Konstantynopola w 1453 roku tylko jeden naród zdolny był do przejęcia przywództwa we wschodnim chrześcijaństwie. Większa część terytorium Bułgarii, Serbii i Rumunii była już podbita przez Turków, a i reszta miała być wkrótce przez nich pochłonięta. Metropolia kijowska znalazła się pod panowaniem rzymskokatolickich władców Polski i Litwy. Pozostała jedynie Moskwa⁹.

Jednym z impulsów świadczącym o rosnących ambicjach ruskich władców względem dziedzictwa Bizancjum było zawarcie małżeństwa Iwana III z Zoe Paleolog w 1472 roku, pochodząca z rodziny bizantyjskich władców¹⁰. Zawarty związek małżeński miał duże znaczenie symboliczne, ponieważ Iwan III zaczął oficjalnie tytułować się carem (nawiązując w ten sposób do dziedzictwa imperium bizantyjskiego) oraz posługiwać się symbolem Bizancjum, dwugłowym orłem¹¹. Ruscy książęta już wcześniej bywali określani mianem carów (pierwszym był Wasyl II), podobnie jak w Bizancjum, ale tytuł ten miał nieco inne znaczenie: w Bizancjum car (basileus) był następcą rzymskich władców, natomiast na Rusi tytuł ten miał aspekt religijny i nabierał charakteru mistycznego¹². Ruskiemu carowi poprzez

8 Zob. B. A. Uspienski, W. M. Żywow, *Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, przeł. H. Paprocki, Warszawa 1992, s. 19.

9 K. Ware, *Kościół prawosławny*, przeł. W. Misijuk, Białystok 2002, s. 114.

10 Zoe była bratanicą ostatniego bizantyjskiego władcy. Zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005, s. 67; zob. także A. Meyendorff, N. H. Baynes, *Dziedzictwo bizantyjskie na Rusi*, w: *Bizancjum. Wstęp do cywilizacji wschodniorzymskiej*, oprac. N. H. Baynes, H. St. L. B. Moss, przeł. E. Zwolski, Warszawa 1964, s. 334.

11 Zob. J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV–XV wieku*, Warszawa 1984, s. 120–121. A. Andrusiewicz pisze, że orzeł w herbie ruskiego księstwa mógł zostać zaczerpnięty od dynastii habsburskiej. Zob. A. Andrusiewicz, *Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit*, t. 1, Rzeszów 1994, s. 70.

12 Zob. B. A. Uspienski, W. M. Żywow, *Car i Bóg...*, dz. cyt., s. 20. Właściwie w Bizancjum używany był tytuł cezara przyznawany władcom i wysokim urzędnikom państwowym. Car lub

poślubienie dziedziczki bizantyjskich władców przypada w udziale dokonanie naprawy oraz skrupulatne przestrzeganie wartości prawosławnych.

Na tym gruncie zakiełkowała idea kontynuacji rzymskich i konstantynopolitańskich tradycji. Koncepcja Moskwy jako Trzeciego Rzymu kształtowała się od połowy XV stulecia, a potwierdzać miały ją utwory świadczące o znacznej roli ruskiego rodu jako dziedzica rzymskich wartości – wśród nich należy wymienić m.in. *Opowieść o zdobyciu Carogrodu Iskandera*)¹³. O Moskwie jako najważniejszym chrześcijańskim mieście pisał także mnich Filoteusz (ok. 1465–1542)¹⁴ w listach skierowanych do moskiewskich władców (Wasyla III, Iwana III, niewykluczone, że także do Iwana IV) oraz do jednego z diaków¹⁵. Kreślił w nich koncepcję, według której Moskwa jest sukcesorem tradycji bizantyjskiej i ostatnim bastionem prawowitych prawosławnych tradycji¹⁶.

Wystosowywanie listów do władców nie było nowym zagadnieniem, bowiem takie teksty powstawały już w starożytności, a przez lata pisanie ich stało się swego rodzaju sztuką – argumentacja zawarta w listach miała przekonywać imperatorów do pewnych kwestii deklarowanych przez nadawcę, dlatego musiały być napisane z wyczuciem stylu i zastosowaniem w nich umiejętności perswazyjnych. W niniejszej pracy przyjrzymy się, jak w jednym z listów, *Posłaniu do wielkiego księcia Wasyla III*, Filoteusz nakreśla misję, którą powinien pełnić władca Trzeciego Rzymu: jakie cechy powinien mieć najważniejszy władca prawosławnego świata oraz czego powinien się wystrzegać.

Filoteusz już w pierwszych słowach listu podkreśla fakt, że Wasyl III „ustanowiony jest prawicą Bożą, wszechmocną i wszechogarniającą ręką Boga¹⁷”, a zatem został namaszczoney przez Stwórcę i jego panowanie na moskiewskiej ziemi zostało pobłogosławione przez Boga:

cesarz to zniekształcona wersja tytułu cesara. Zob. Cezar, w: *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 110–111.

13 Zob. W. A. Serczyk, *Prehistoria imperium, czyli imperialne oblicze absolutyzmu rosyjskiego*, w: *Cywilizacja Rosji imperialnej*, red. P. Kraszewski, Poznań 2002, s. 30–31; zob. także A. Andrusiewicz, *Mit Rosji...*, dz. cyt., s. 72–76.

14 W literaturze pojawia się również imię Filotej lub Filofiej.

15 Dokładnej liczby listów nie udało się ustalić. Zob. A. Andrusiewicz, *Mit Rosji...*, dz. cyt., s. 85.

16 Zob. R. Łużny, *Słowo o Bogu i człowieku*, Kraków 1995, s. 174. J. Kucharzewski stwierdza, że teoria opisana przez Filoteusza jest kopią bułgarskiej koncepcji o Tyrnowie jako nowym Carogrodzie. Zob. J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego. Epoka mikołajowska*, t. 1, Warszawa 1998, s. 13.

17 Filoteusz, *Posłanie do wielkiego księcia Wasyla III*, przeł. R. Łużny, w: R. Łużny, *Słowo o Bogu...*, dz. cyt., s. 171.

I niech ma świadomość twoja, pobożny władco, państwowa władza, że wszystkie pozostałe prawowierne państwa chrześcijańskie zeszyły się, złączyły obecnie w jedno twoje carstwo, jedynym bowiem jesteś na całym kręgu ziemi prawdziwie chrześcijańskim władcą¹⁸.

Wasył III został powołany do specjalnej misji, którą winien pełnić z pokornie pochyloną głową: „Przystoi ci więc, carze, sprawować tę władzę w pokorze, ze strachem i bojaźnią Boga, który ci ją powierzył¹⁹”. W zamyśle Filoteusza moskiewski władca powinien być przede wszystkim wiernym wyznawcą prawosławia i na pierwszym miejscu zawsze pokładać ufność w Bogu, którego błogosławieństwo pozwala mu sprawować rządy. Władza została Wasylowi III nadana przez Boga, dlatego też przyjmuje on na siebie wielką odpowiedzialność za swoich poddanych: ma „władzę nad stolicami biskupimi świętej, powszechnej i apostołskiej Cerkwi²⁰”. W jego osobie łączy się funkcja zwierzchnika i duchowego przywódcy – powinien on mieć cechy zarówno dobrego władcy, jak i wzorowego chrześcijanina.

Według Filoteusza Wasyl III staje się jedynym prawowitym sukcesorem tradycji chrześcijańskich po upadku Rzymu²¹ i Konstantynopola („świętynie Rzymu drugiego, miasta Konstantynowego, potomkowie Hagar zbezczęścili, włamując się do ich bram toporami i oskardami²²”). Koniec epoki „drugiego Rzymu” otwiera nowy rozdział w historii chrześcijaństwa: pod panowaniem ruskiego władcy zjednoczą się pozostałe prawowierne państwa, jeśli zdoła on udźwignąć ciężar przywództwa spoczywający na jego barkach:

Za to teraz pełnią blasku światłość słońca przewyższającego tu, na krańcach świata, w twoim potężnym państwie jaśnieje dzięki prawowiernej wierze chrześcijańskiej święta, apostołska i powszechna Cerkiew Rzymu nowego, trzeciego, prawdziwa ozdoba wiary prawosławnej na całym świecie²³.

18 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 171.

19 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 171.

20 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 171.

21 Jako przyczynę upadku pierwszego Rzymu Filoteusz wskazuje rozprzestrzenianie się herezji apolinaryzmu. Zob. B. Kumor, *Historia Kościoła I. Starożytność chrześcijańska*, Lublin 2001, s. 156–157.

22 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 171. Zob. R. Łużny, *Słowo o Bogu...*, dz. cyt., s. 175.

23 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 171.

Ruski władca jako strażnik chrześcijańskich wartości powinien dołożyć wszelkich starań, aby utrzymać jedność chrześcijańskiego świata. Musi nie tylko powrócić do tradycji swoich wielkich przodków (samego cesarza Konstantyna Wielkiego, Włodzimierza Wielkiego, Jarosława Mądrego oraz innych pobożnych ruskich poprzedników²⁴), ale także naprawić błędy, szerzące się wśród poddanego mu ludu. Filoteusz szczególny nacisk kładzie na trzy palące kwestie, które burzą porządek chrześcijańskiego ładu na Rusi: nieprawidłowe czynienie znaku krzyża świętego, niewystarczająca liczba prawosławnych biskupów oraz szerzący się grzech sodomski²⁵. Poza tymi wykroczeniami moskiewski władca powinien pamiętać o miejscach chrześcijańskiego kultu, w których oddaje się cześć Bogu. Jego obowiązkiem jest chronić je przed dalszym znieważeniem, jakiego już się wobec nich dopuszczano: „Nie daj krzywdzić świątyń Bożych i czcigodnych klasztorów, jakie wzniesiono na chwałę Bożą w nadziei na uzyskanie nagrody wiekuistej nie dla jednego tylko pokolenia ludzkiego²⁶”. Wasyl III powinien rozwiązać te problemy, ponieważ czynią one rozłamy i szerzą zgorzienie wśród wyznawców. Tylko ich wykorzenienie pozwoli stać się Moskwie ostatnim bastionem chrześcijaństwa na tym świecie, a w przyszłości „stąd obecnie oczekiwać już będziemy królestwa, któremu nie będzie końca²⁷”. W tych słowach pobrzmiwa wyraźny wydźwięk mesjanistyczny²⁸ i przekonanie, że Cerkiew z siedzibą w Moskwie oraz Wasyl III zostali wybrani do wypełnienia szczególnego posłannictwa w dziejach. Cerkiew prawosławna z siedzibą w Moskwie staje się niepodważalnym autorytetem w kwestiach religijnych i jedynym przedstawicielem prawdziwie ortodoksyjnych zasad, zaś sama Moskwa jako jej siedziba staje się miastem – symbolem prawowitego chrześcijańskiego spadkobiercy – ruskiego władcy.

Wasyl III musi wymagać przestrzegania nakazów i wypełniania obowiązków wśród ludu, ale równocześnie powinien być wobec swoich poddanych miłującym ojcem oraz pomagać im w zmaganiu się z problemami, dlatego Filoteusz prosi w liście:

24 Zob. Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 171–171.

25 Zob. Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 172.

26 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 172.

27 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 173.

28 H. Kowalska pisze o koncepcji Filoteusza: „Jego punkt widzenia zasadzał się na antropologii chrześcijańskiej. Posłannictwo Rusi widział w zachowaniu znaku krzyża, zakładaniu biskupstw, poszanowaniu natury człowieka. Jego treść zawarł w trzech postulatach, z którymi zwracał się do księcia Wasyla III”. H. Kowalska, *Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, s. 252.

Pisałem to wszystko kierowany uczuciem oddania, prosiłem i błagałem, zaklinając się na Boga w nadziei, że zechcesz zastąpić skąpstwo szczodrością, a bezwzględność wyrozumiałością i litością. Pociesz tych, co płaczą i narzekają we dnie i w nocy, wyzwól tych, którym krzywda się dzieje z rąk krzywdzicieli²⁹.

Szczególnie ważną kwestią jest to, że w koncepcji Filoteusza ruski władca pełni rolę przewodnika dla swoich poddanych nie tylko pod względem politycznym, ale także duchowym. Jest to rola dotychczas niespotykana w historii Rusi:

Koncepcja Moskwy – Trzeciego Rzymu, czyniąc ruskiego wielkiego księcia dziedzicem bizantyjskiego imperatora, stawiała go zarazem w sytuacji niemającej precedensu w obrębie wzorca bizantyjskiego. Koncepcja Moskwy – Trzeciego Rzymu nosiła charakter eschatologiczny, i w tym kontekście ruski monarcha jako głowa ostatniego cesarstwa prawosławnego został obdarzony rolą mesjanistyczną³⁰.

Pomimo splendoru, jaki może na niego spłynąć po objęciu przywództwa nad chrześcijańskim światem, Wasyl III powinien się wystrzegać popadania w pychę z powodu wysłuchiwanie licznych pochwał, nadmiernego przywiązania do dóbr materialnych oraz chęci zyskania sławy, ponieważ prawdziwą nagrodę otrzyma po śmierci. Musi unikać ziemskich uciech i przywilejów, a na uwadze mieć życie wieczne i dążyć do jego osiągnięcia:

Jeżeli więc należycie urządzisz swoje państwo, staniesz się synem światłości oraz mieszkańcem Jeruzalem górnego, tak jak ci już wyżej napisałem, a teraz raz jeszcze powtarzam: miej w pamięci i utwierdzaj się w przekonaniu, pobożny władco, że wszystkie państwa chrześcijańskie w twoim w jedno władanie się zeszyły, że dwa kolejne Rzymy upadły, trzeci natomiast Rzym stoi i trwa, czwartego zaś już nie będzie³¹.

Jeśli ruski władca zechce odnieść się do wskazówek zalecanych przez Filoteusza, a ciężką pracą i modlitwą wzniesie się ponad oferowane mu

29 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 172–173.

30 B. A. Uspienski, W. M. Żywow, *Car i Bóg...*, dz. cyt., s. 19.

31 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 173.

ziemskie luksusy i przywileje, stanie się potężniejszy od innych ludzi³². Ostatecznie to jednak od Wasyla III zależy, w jaki sposób wykorzysta wielką szansę, która się przed nim pojawiła. Filoteusz ma nadzieję, że odbiorca jego listu pojmie, jak wielki splendor na niego spłynie, jeśli podejmie się trudnego zadania i spróbuje stać się wzorcowym władcą. W zakończeniu swojego listu mnich z Pskowa błogosławi władcę (używając tytułu cara) i oddaje pod opiekę Boga, Bogarodzicy oraz świętych³³.

Koncepcja Trzeciego Rzymu, przez lata przekształcana i rozwijana, ulegała ewolucji i stała się inspirującą wizją dla rosyjskich działaczy i przywódców³⁴. W latach późniejszych koncepcja Filoteusza bywała różnie interpretowana: doszukiwano się w niej imperialistycznego wydźwięku, ale postrzegana była również jako kwestia dotycząca samego chrześcijaństwa, a nie ruskiego księstwa³⁵. Dymitr Romanowski zwraca uwagę, że na list pskowskiego mnicha można patrzeć przez dwa pryzmaty:

„Już pierwsze wcielenie „idei rzymskiej” – Filoteuszowa koncepcja Moskwy Trzeciego Rzymu – zawiera w sobie dwie możliwości interpretacyjne: z jednej strony, można w niej widzieć polityczną teorię legitymizującą władzę książęcą, z drugiej, mistyczną teorię powstałą w środowisku rosyjskiego kleru³⁶.”

Idea mająca silne religijne podłoże (Filoteusz w swoim liście wielokrotnie podkreśla swoje przywiązania do chrześcijańskich zasad, cytując fragmenty Pisma Świętego lub przywołując konkretne postacie znane z Biblii, jak choćby

32 L. Sykulski stwierdza w kontekście postulatów Filoteusza: „Mamy do czynienia ze swoistą soteriologią polityczną”. Zob. L. Sykulski, „Moskwa – Trzeci Rzym” – zarys idei, <http://geopolityka.net/moskwa-trzeci-rzym-zarys-idei/> (28.02.2018).

33 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 173.

34 U. Cierniak pisze o różnicach w podejściu do koncepcji Trzeciego Rzymu: „Antynikonianie n dawali formule Filoteusza przede wszystkim sens religijno-eschatologiczny, podczas gdy kręgi Cerkwi Patriarszej i władze świeckie skłaniały się ku polityczno-pragmatycznej interpretacji teorii Trzech Rzymów, która wiązała się z walką o priorytet w państwie”. U. Cierniak, *Literacki wymiar kultury religijnej staroobrzędowców*, Częstochowa 1997, s. 87–88. Staroobrzędowcy (raskolnicy) sprzeciwili się reformie patriarchy Nikona, za co byli prześladowani. Zob. B. Kumor, *Historia Kościoła VI. Czasy nowożytne. Kościół w okresie absolutyzmu i oświecenia*, Lublin 2003, s. 140.

35 Pisze o tym N. W. Sinicyna. Zob. A. Andrusiewicz, *Mit Rosji...*, dz. cyt., s. 86.

36 D. Romanowski, *Trzeci Rzym...*, dz. cyt., s. 15.

starotestamentalnego króla Salomona³⁷) i będąca odpowiedzią na założenia katolicyzmu, przekształciła się w wizję o silnym zabarwieniu politycznym. O znaczeniu teorii Filoteusza dla roli moskiewskiego władcy pisze Andrzej de Lazari:

Bóg nagroził Świętą Ruś i powierzył jej obronę jedynej prawowiernej religii chrześcijańskiej – Prawosławia, czyniąc z Moskwy Trzeci Rzym. Od tej pory zadaniem Moskwy miałyby być doprowadzenie ludzkości do Królestwa Bożego na Ziemi. Miejsca dla Czwartego Rzymu w tej koncepcji oczywiście nie było – po Trzecim Rzymie nastąpi już tylko koniec świata³⁸.

Filoteusz w swoim liście do Wasyla III wymienia przymioty, jakie według niego powinien mieć władca Trzeciego Rzymu. Słowa mnicha są pełne uniżenia i świadomości, że mogą zostać odebrane jako niestosowne („Nie miej mi przeto za złe, pobożny władco, żem ośmielił się zwrócić z pismem do twojego majestatu³⁹”). Władca musi być pobożny i pełen pokory wobec Boga, który przekazał mu ziemską władzę, skromny wobec własnych dokonań. Jednocześnie musi wymagać przestrzegania chrześcijańskich zasad od swoich poddanych, być dla nich wyrozumiały i współczujący. Są to przymioty, które w jednym ze swoich listów wymieniał św. Ambroży, charakteryzując idealnego władcę chrześcijańskiego⁴⁰: „Ty, bardzo chrześcijański cesarzu, masz okazać swą wiarę w prawdziwego Boga, a także gorliwość w tej wierze, roztropność i pobożność⁴¹”. Jak stwierdza ks. Marcin Wysocki, słowa te stanowią rodzaj streszczenia wizji wzorowego władcy, jaką pragnie upowszechnić św. Ambroży⁴². Zestawiając słowa świętego z obrazem XVI-wiecznego władcy Trzeciego Rzymu, jaki wyłania się z listu

37 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 171. Warto zwrócić uwagę, że Salomon stanowi w kulturze symbol roztropnego władcy, słuchającego woli Boga.

38 A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1995, s. 9.

39 Filoteusz, *Posłanie do...*, dz. cyt., s. 172.

40 W czasach św. Ambrożego chrześcijanie byli jedną wspólnotą. W XVI wieku Filoteusz pisze o chrześcijańskim władcy jako o władcy prawosławnym.

41 Święty Ambroży z Mediolanu, *Listy*, t. 3, przeł. P. Nowak, Kraków 2012, s. 22, cyt. za: M. Wysocki, *Obraz chrześcijańskiego władcy w listach św. Ambrożego*, „Vox Patrum” 61 (2014) 34, s. 172.

42 Zob. M. Wysocki, *Obraz chrześcijańskiego władcy w listach św. Ambrożego*, „Vox Patrum” 61 (2014) 34, s. 172.

pskowskiego mnicha, możemy dostrzec dużo podobieństwa, chociaż obydwie pisma dzieli kilka wieków i powstawały one w odmiennych sytuacjach polityczno-religijnych.

Łącząc wszystkie cechy opisane w liście przez Filoteusza, Wasyl III stanie się przywódcą idealnym: będzie potrafił mądrze zarządzać powierzonym mu ludem, jak i pilnować, aby chrześcijanie podążali prawowitą ścieżką do końca świata. Mnich z Pskowa postrzega Wasyla III bardziej jako przykładowego przywódcę ortodoksyjnych chrześcijan niż władcę moskiewskiej ziemi. Z listu Filoteusza wyłania się silna wiara w to, że jego adresat powinien dostrzec niezwykłą funkcję w dziejach świata, jaka mu została powierzona, i nadzieja, że udźwignie obowiązki, jakie zostaną na niego nałożone. *Posłanie do wielkiego księcia Wasyla III* jest także dokumentem o charakterze społeczno-religijnym i świadectwem, w jaki sposób pskowski mnich postrzega swojego przywódcę.

Bibliografia

Źródła

Filoteusz, *Posłanie do wielkiego księcia Wasyla III*, przeł. R. Łużny, w: R. Łużny, *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, Kraków 1995, s. 171–173.

Święty Ambroży z Mediolanu, *Listy*, t. 3, przeł. P. Nowak, Kraków 2012.

Literatura

Andrusiewicz A., *Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit*, t. 1, Rzeszów 1994.

Bazyłow L., *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.

Billington J. H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przeł. J. Hunia, Kraków 2008.

Cierniak U., *Literacki wymiar kultury religijnej staroobrzędowców*, Częstochowa 1997.

Encyklopedia kultury bizantyńskiej, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002.

Kłoczowski J., *Europa słowiańska w XIV-XV wieku*, Warszawa 1984.

Kowalska H., *Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998.

Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego. Epoka mikołajowska*, t. 1, Warszawa 1998.

Kumor B., *Historia Kościoła I. Starożytność chrześcijańska*, Lublin 2001.

Kumor B., *Historia Kościoła IV. Jesień kościelnego średniowiecza*, Lublin 2001.

- Kumor B., *Historia Kościoła VI. Czasy nowożytne. Kościół w okresie absolutyzmu i oświecenia*, Lublin 2003.
- Lazari A. de, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1995.
- Łużny R., *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, Kraków 1995.
- Mantran R., *Stambul w czasach Sulejmana Wspaniałego*, przeł. M. Żurowska, Warszawa 2014.
- Meyendorff A., Baynes N.H., *Dziedzictwo bizantyńskie na Rusi*, w: *Bizancjum. Wstęp do cywilizacji wschodniorzymskiej*, oprac. N. H. Baynes, H. St. L. B. Moss, przeł. E. Zwolski, Warszawa 1964, s. 323–340.
- Romanowski D., *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013.
- Serczyk W.A., *Prehistoria imperium, czyli imperialne oblicze absolutyzmu rosyjskiego*, w: *Cywilizacja Rosji imperialnej*, red. P. Kraszewski, Poznań 2002, s. 27–37.
- Sykulski L., „Moskwa – Trzeci Rzym” – zarys idei, <http://geopolityka.net/moskwa-trzeci-rzym-zarys-idei/> (28.02.2018).
- Uspienski B. A., Żywow W. M., *Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, przeł. H. Paprocki, Warszawa 1992.
- Ware K., *Kościół prawosławny*, przeł. W. Misijuk, Białystok 2002.
- Wysocki M., *Obraz chrześcijańskiego władcy w listach św. Ambrożego*, „Vox Patrum” 34 (2014), t. 61, s. 171–177.